

Тетяна Кароева,

доктор історичних наук, професор, професор кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

urasim@i.ua

<https://orcid.org/0000-0001-5012-9513>

ПЕРЕФОРМАТУВАННЯ МІСЬКОГО ПРОСТОРУ ЯК УПРАВЛІНСЬКИЙ ПРИЙОМ РАДЯНСЬКИХ ЧИНОВНИКІВ 1920-х рр. (на прикладі Вінниці)

Зі встановленням радянської влади трансформація міських поселень, що вважалися базою радянської суспільства, мала відбуватися відповідно до комуністичної доктрини. Складність ситуації полягала в тому, що урбаністична тематика ніколи до того не розроблялася теоретиками марксизму, тому радянські функціонери мали на ходу вигадувати способи управління містами. За відсутності міських виконкомів влада зосереджувалася в руках чиновників губернських/округових виконкомів, які за браком часу та досвіду потребували простого інструментарію для ухвалення рішень. У пригоді стало переформатування міського простору за різними критеріями відповідно до конкретних завдань. Під поняттям «міський простір» слід розуміти його фізичний (територія, будівлі, інженерно-транспортна інфраструктура), соціальний (практики створення та використання фізичного простору, особливий міський спосіб життя, соціальні відносини) та уявний (образ міста) вияв. Якщо до затвердження радянської влади осмислення міського середовища відбувалося з урахуванням функціонального підходу на основі історико-культурних традицій, то згодом провідним став соціально-функціональний підхід. Численні переформатування міського простору привели до його радянської (особливо соціального та уявного проявів). Така управлінська практика розглянута на прикладі Вінниці як міста, яке не потрапило під щільний експериментальний пресинг держави, на відміну від міст-флагманів радянської індустріалізації.

Ключові слова: місто, міський простір, урбанізація, радянська система управління, радянська індустріалізація, Вінниця.

DOI: 10.15407/mics2023.01.072
УДК 930 (477.44)“1920”

 Creative Commons – Attribution-ShareAlike
4.0 International – CC BY-SA 4.0

© Тетяна Кароева, 2023

1 Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства УССР 51-52 (1927): 214.

2 До 1925/26 господарського року окремих міських бюджетів взагалі не існувало.

У другій половині XIX ст. ідея про необхідність систематичного перетворення міст за ви-кликами нового часу поширилася суспільством. Перші спроби мали розмитий, фрагментарний характер. Їх реалізовували міські чиновники, які вирішували скоріше нагальні проблеми управління, реконструкції або збереження міського простору. На початку XX ст. з'явилися концепції творення/перетворення модерного міста, наприклад, концепція Е. Говарда «міста-саду» (співіснування людини і природного середовища), концепція Т. Гарньє «промислове місто» (містобудівні комплекси-ансамблі з приміською зоною розселення). У 1910-х рр. на українських теренах архітектори великих міст (Києва, Харкова, Одеси) намагалися розробляти перспективні плани урбаністичного розвитку. Якщо раніше панувала хаотична забудова відповідно до фінансових можливостей і смаків власників земельних ділянок, запровадження технічних винаходів у міське господарство відбувалося сплесками, а не за планом, то головною ідеєю початку століття була доцільність системного та планового керування забудовою з боку міської влади. Панував функціональний підхід до планування з урахуванням гігієнічних та соціальних вимог. Активно обговорювалися проблеми розселення населення, зручного та швидкого сполучення між центром та околицями, між мікро-районами.

Зі встановленням радянської влади трансформація міст мала відбуватися відповідно до завдань побудови нового суспільства, але складність ситуації полягала в тому, що до того в комуністичній доктрині урбаністична тематика ніколи не розроблялася. Партійні та радянські функціонери мали на ходу вигадувати способи оптимізації структури міста та управління ним, по-новому винаходити міський простір. Він їм бачився специфічно радянським, відмінним від буржуазного.

Метою цього дослідження є вивчення переформатування міського простору як управлінського прийому на етапі становлення радянського міського самоврядування в Україні. Як відомо, на початку 1920-х рр. політична доктрина радянського будівництва в Україні не передбачала створення міських виконкомів. Міські депутати не мали реальних повноважень для управління містом, рішення міськрад виконували чиновники губернських/округових виконкомів на власний розсуд. Тривала боротьба міських депутатів за реальне місцеве самоврядування закінчилася ухваленням «Положення про міські ради» (1927)¹, яке нарешті забезпечило міськрадам права юридичної особи. Міські чиновники отримали право опікуватися справами міського господарства, розпоряджатися міським майном, комунальними підприємствами та землею, муніципальними будинками. Міськрада могла розглядати й ухвалювати міський бюджет, стежити за його виконанням².

3 Звіт Вінницької міської ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів з 1 квітня 1929 – 1 квітня 1930 р. (Вінниця, 1930), 24.

4 М. Борисенко, *Житло і побут міського населення України у 20–30 роках XX століття* (Київ: Стилос, 2009).

5 Н. Гогохія, «Українське радянське місто 1929 – 1938 рр.: історико-соціальний аналіз» (Дис. канд. іст. наук, Луганськ. держ. пед. ун-т ім. Т. Шевченка, 2003).

6 Р. Любавський, *Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті – на початку 1930-х років* (Харків, 2016).

7 Зокрема, у самому журналі «МІКС» цій проблематиці був присвячений окремий випуск: *Місто: історія, культура, суспільство* 2 (2017), DOI: <https://doi.org/10.15407/mics2017.02>

Практику осмислення міського простору розглянемо на прикладі Вінниці, губернського/округового центру, який не потрапив під щільний експериментальний пресинг держави, на відміну від міст-флагманів радянської індустріалізації.

Радянська влада у місті стабільно встановилася в листопаді 1920 р., вибори до міської ради пройшли в січні 1921 р., а дієвий виконавчий орган був створений лише у 1928/29 господарському році. Його штат спочатку становив 10 одиниць, а вже у 1929/30 господарському році – 82,5³, що дозволило організувати оперативне управління з урахуванням реальної ситуації. Отже, упродовж 1921–1929 рр. губернським/округовим чиновникам, які відповідали за регіон загалом, для окремого управління містом потрібний був досить простий інструментарій. Одним із його прийомів стало переформатування міського простору відповідно до поставлених завдань. Йдеться про трансформацію фізичного (території, будівель, інженерної та транспортної інфраструктури), соціального (практик створення та використання фізичного простору, особливого міського способу життя, соціальних відносин) та уявного (образу міста) проявів міського простору.

Тривалий час міське середовище вивчали архітектори, які зосереджувалися на його містобудівних та архітектурних аспектах, соціологи та урбаністи, які намагалися з'ясувати, як воно впливає на образ життя людей і як змінюється в результаті взаємодії з людьми. Зокрема, представники чиказької школи соціології 1920–1930-х рр. прагнули виявити механізми просторової організації міста. Істориків традиційно цікавило минуле фізичного перетворення поселення. Нині вони активно розробляють соціальний та семантичний прояв таких трансформацій, зокрема за радянзації українських теренів. У центрі їх уваги (наприклад, М. Борисенка⁴, Н. Гогохії⁵, Р. Любавського⁶) частіше стоять ідеї розбудови соціалістичного міста, нового соціалістичного побуту, утім механізми радянського привласнення простору залишалися маловивченими. Після 2015 р. з проведенням декомунізації міського простору з'явилося чимало публікацій про репрезентацію через нього історичної пам'яті⁷.

У модерний час осмислення міста як форми поселення збагатилося новими ракурсами. До звичних із середньовіччя адміністративного, оборонного та торгового додався виробничий. Капіталістичне прагнення отримувати найбільші прибутки реалізовувалося і через організацію міського простору. Визначальним його параметром було ідеальне розташування виробництва, обумовлене вартістю землі, наявністю сировини та робочої сили, а також досяжністю ринків збуту за допомогою оптимального транспортного сполучення. Житлове будівництво найчастіше залишалося напризволяще, хоч підприємці могли іноді будувати для своїх робітників житло поряд із заводами. Міська влада практично не мала впливу на інтенсивність побудови житла. А втім, у модерному місті суттєво пришвидшилися темпи

8 Т. Портнова. «Українські міста Російської імперії середини XIX – початку XX століть в світлі модернізаційної теорії». <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/242-tetiana-portnova-ukrainski-mista-rosiiskoi-imperii-seredyny-khikh-pochatku-khkh-stolit-v-svitli-modernizatsiinoi-teorii>

9 Досі він не знайдений, але до нас дійшла карта міста 1915 р., де, наприклад, низку давніх вулиць на Старому місті накреслено з випрямленою траєкторією та промальовано низку планових вулиць і мостів через річку, яких і досі немає.

10 С. Трухманова, *Соціокультурні та політичні процеси у містах Східного Поділля у 1920-х – на початку 1930-х рр.* (Вінниця, 2016), 29 та І. Мазур, *Губернські міста України: соціально-економічний, суспільно-політичний та етнодемографічний аспекти (перша половина 1920-х років)* (Вінниця, 2016), 175.

11 Трухманова, *Соціокультурні та політичні процеси*, 35.

12 Державний архів Вінницької області (ДАВіО), ф. Р-151, оп. 1, спр. 4, арк. 38.

13 *Матеріали до відчиту про діяльність Вінницької міської ради VIII-го скликання з жовтня 1928 року до жовтня 1930 р.* (Вінниця, 1930), 26–33.

14 Трухманова, *Соціокультурні та політичні процеси*, 55.

15 *Матеріали до відчиту Вінницького округового виконавчого комітету IX округовому з'їздові рад Вінниччини* (Вінниця, 1927), 68.

забудови, пов'язані із збільшенням населення та розширенням його території. Індустріалізація впливала на міський простір, диктуючи структуру поселення. Напередодні Першої світової війни більшість українських міст у складі Російської імперії трансформувалася в модерні міста⁸. У них активно запроваджувалися науково-технічні досягнення (електрика, трамвай, водогін, каналізація, телефон), водночас зберігалася невпорядкована забудова (поглиблена капіталістичною анархією вільного ринку), слабка міська інфраструктура, переважно дерев'яна (глинодерев'яна) забудова. Саме з такою спадщиною модерного міста зіткнулися радянські чиновники.

За новопосталої влади міські проблеми просторового розвитку нікуди не поділися і навіть поглибилися. Роки фізичного занедбання міст та безладного їх функціонування з активним втручанням військових змушували радянську владу шукати швидких і простих рішень, насамперед в організаційній та адміністративній сферах. Нова епоха відкрила можливість швидко і рішуче перекроювати весь навколишній світ, і міське середовище не стало винятком.

Певною перевагою Вінниці було те, що її міське керівництво напередодні Першої світової війни очікувало на завершення генерального плану розвитку міста⁹. Отже, нові радянські чиновники у своїх рішеннях могли базуватися на якісь візії подальшого фізичного розвитку міського простору.

За УСРР 1920 р. Вінницю остаточно визнали губернським центром Подільської губернії, хоч фрагментарно вона виконувала його обов'язки з 1914 р. Вважається, що новий адміністративний статус допоміг швидшому відновленню та подальшому зростання населення й економіки міста¹⁰. Вінницька дослідниця С. Трухманова вказує, що лише у Вінниці населення системно збільшувалося (з 37 962 осіб 1920 р. до 60 018 осіб у 1931 р.), а в інших окружних містах Поділля то зростало, то зменшувалося¹¹. Міський бюджет також мав добрі тенденції: зріс з 1768,3 тис. крб у 1925/26¹² господарському році до 5772,5 тис. крб у 1929/30¹³.

Оскільки Подільська губернія була прикордонною, то радянська держава уникала будівництва на цих теренах підприємств важкої та машинобудівельної промисловості. Найрозвинутішою галуззю залишалася харчова, яка не потребувала значних капіталовкладень і базувалася на місцевому сільському господарстві. Відповідно робітників (з ремісниками та кустарями) навіть у Вінниці було небагато (у 1926 р. – 11,3 % міського населення)¹⁴. Усе відновлення міського господарства йшло за рахунок власних коштів, без істотної допомоги держави¹⁵.

Спочатку чиновники губернського/округового виконкому діяли в межах загальної логіки своїх дореволюційних попередників, орієнтувалися на функціональне призначення тих чи

16 «Оголошення», Вісті, Лютий 6, 1921.

17 Тобто Нове місто, а також ті території на захід, що почали забудовувати на початку XX ст. Найбільш урбанізована частина міста.

18 «Колодцы общественного пользования г. Винницы». Бюллетень Подольского губернского статистического бюро 5(1921): 6.

19 ДАВіО, ф. Р-2625, оп. 3, спр. 2, арк. 46.

20 ДАВіО, ф. Р-256, оп. 1, спр. 25, арк. 257.

21 Старе місто остаточно повернулося в міські межі в 1934 р.

22 ДАВіО, ф. Р-40, оп. 1, спр. 714, арк. 14–15.

інших об'єктів міського простору, на його розмір та розселення населення. Водночас політична ситуація вимагала управління з орієнтацією на нові ідеологічні вимоги та соціальну риторику (про соціальну справедливість), тому поступово окреслювався новий засадничий підхід до ухвалення рішень, який можна назвати соціальним функціоналізмом.

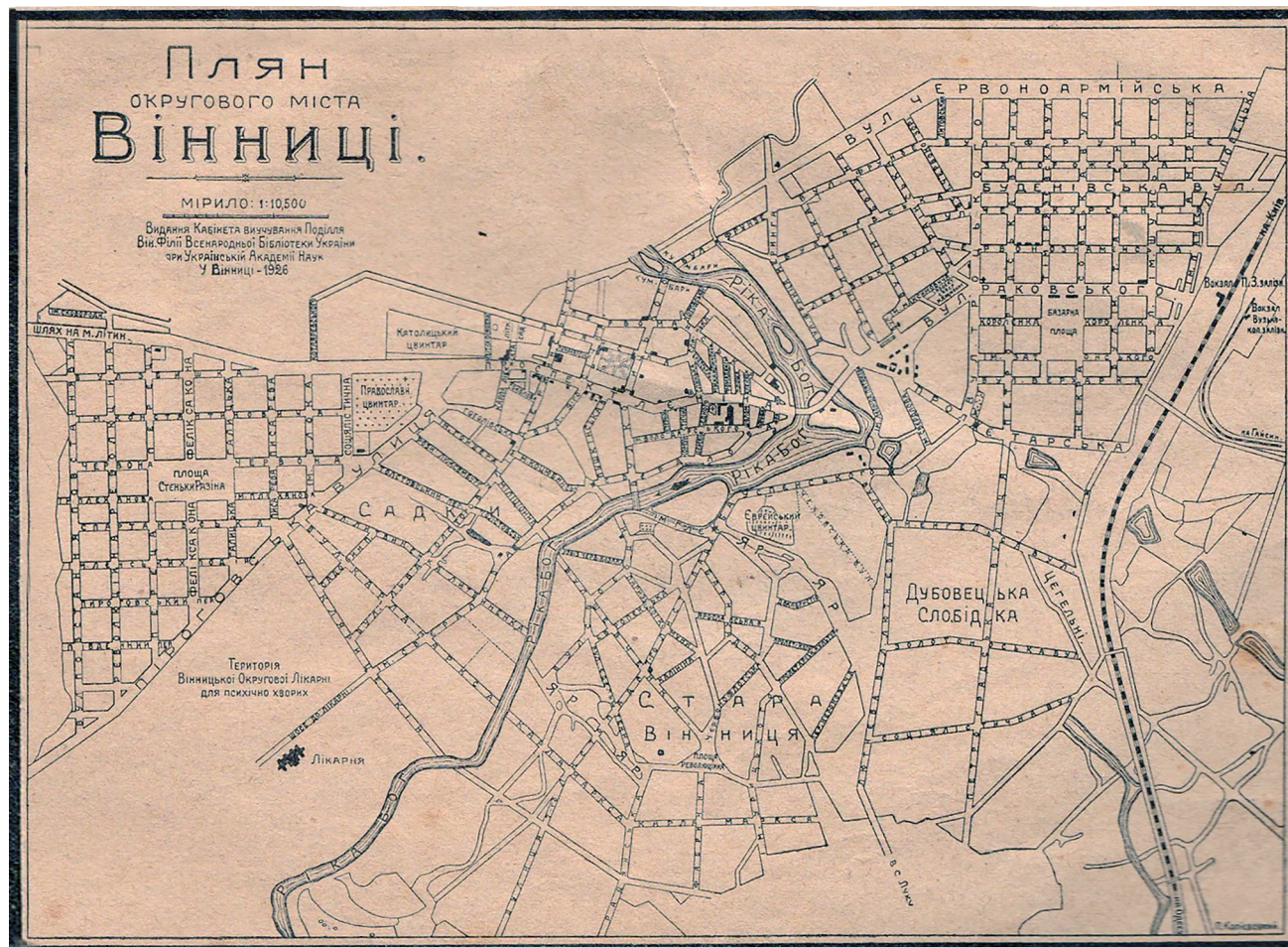
Один із перших кроків з організації управління в умовах «воєнного комунізму» стосувався територіального поділу міста. Наприкінці 1920 р. для встановлення швидкого та тісного зв'язку з населенням було створено 39 районів, районним комітетам підпорядковувалися будинкові комітети, що об'єднували старших по будинкам¹⁶. Такий дрібний поділ дозволив впритул наблизитися до мешканців для контролю за виконанням трудової повинності та водночас забезпечував оперативний розподіл матеріальних ресурсів (продпайків). Крім того, в умовах націоналізації житла та масового переселення людей така щільна мережа дозволила охопити контролем новопоселенців. З відмовою від «воєнного комунізму» влада частково зберегла таке районування для подальшого управління житловими кооперативами, а після денационалізації – приватними будинками.

Паралельно міські документи восени 1920 р. оперували просторовим осмисленням міста, наближеним до топографічно-географічного, зорієнтованого на ключові міські топоніми. Місто представляли такі мікрорайони: північне та південне Замостя, Дубовецька слобідка, Старе місто, Місто¹⁷, військове містечко, станція Вінниця, Малі Хутори, окружна лікарня¹⁸. Тобто фізичний простір уявлявся у міській топонімії, що склалася історично.

У 1921 р. Старе місто та Дубовецьку слобідку виключили зі складу Вінниці¹⁹, аргументуючи тим, що більшість місцевого населення веде аграрний спосіб життя. Утім з проведенням реформи адміністративно-територіального устрою 1923 р. рішення змінили. На засіданні секції радянського будівництва Вінницького окрстатбюро прозвучало, що лише 25–30 % місцевих мешканців повністю живуть із сільського господарства, для решти воно має допоміжний характер. Багато мешканців тяжіють до Вінниці, а до Вінницької округи не мають «ніякого стосунку і тяги»²⁰. Як наслідок, губерньська адміністративно-територіальна комісія повернула Старе місто²¹ і Дубовецьку слобідку до складу Вінниці як передмістя, а Великі і Малі Хутори визнала сільською місцевістю.

Спроби нового осмислення міського простору стосувалися й містобудування. Розуміння перспективної комплексної забудови Вінниці на основі комуністичного тлумачення специфіки міста як форми поселення ще не було. Місцеві управлінці мали керуватися попередніми міськими напрацюваннями, фаховим баченням та звичайною логікою районування за певним критерієм. У лютому 1923 р. для подальшого містобудівного планування запропонували районування Вінниці з урахуванням специфіки соціально-економічного призначення окремих територій²², тобто проявився соціально-функціональний підхід до нього:

23 Найбільш забудований та щільно заселений. Нині вважається центром міста.

П. Копієвський, План округового міста Вінниці, 1926 р.

- фабрично-заводський район. Це була територія обмежена з півночі Немирівським шосе, з півдня – річкою Вінничка, із заходу – насінним заводом, зі сходу – межею міста;
- адміністративний район²³. Він обмежувався дугою річки Південний Буг, вулицями Коцюбинського, Гоголя, кордоном Хлібної площі, включно у напрямку до Бузького узвозу;
- торговий район. Це територія обмежена на півночі військовим містечком, на заході – річкою Південний Буг, на півдні – Брацлавською вулицею, на сході – лінією залізничного вокзалу;

- гуртово-складський район між Липовецькою вулицею та залізничним вокзалом;
- курортно-оздоровчий район. Територія Старого міста та психіатричної лікарні;
- перспективна забудова охоплювала землі Слов'янки і Садків, а також деякі квартали військового містечка та Замостя. Тут земельні ділянки мали збільшуватися від центру до периферії, поступово переходячи до типу сільськогосподарських ферм і садів;
- житловий район. Так зване робітниче містечко мало розміститися на території Дубовецької слобідки (на південь від Брацлавської вулиці), обмежене залізницею з можливістю розширення у бік Старого міста та на південь;
- сільськогосподарський район мав розвиватися на північно-східному напрямку від міста.

Привертає увагу, що в документі фабрично-заводський район ішов першим, надалі – управлінський (адміністративний), а житловий був передостаннім. Після нього зазначили лише сільськогосподарський, який взагалі не вписується в концепцію міського поселення. Таке районування не прижилося, і його надалі не реалізовували. Перепис населення 1926 р. здійснювався за звичними історичними мікрорайонами: Центральна частина, Садки, Слов'янка, Єрусалимка, Замостя, Дубовецька слобідка.

Таке мікрорайонування міста не могло вирішити всі управлінські завдання. Запровадження централізованого планового господарювання вимагало чіткого впорядкування простору. Річка Південний Буг його обумовлювала. Вона ділила місто на праву частину, щільно заселену та забудовану, та ліву, більшу за розміром, але зі садибною забудовою і дещо меншим населенням. Ця природна перепона диктувала осмислення фізичного простору у двох частинах: 1-ша знаходилася на правому березі, а 2-га – на лівому. У місті діяли дві лікарні загального профілю (існували ще спеціалізовані), дві нотаріальні контори, дві камери народних суддів, дві камери народних слідчих (3-тя була спеціалізованою для євреїв, які не знали інших мов), дві камери судових виконавців, два міліційні райони. Орієнтація на географічні умови та кількісні показники (розмір території та кількість населення) була логічною, але не могла забезпечити розв'язання складніших управлінських завдань, пов'язаних із якісними показниками, наприклад, розмір квартирати або оренди.

Із запровадженням непу поновили квартплату за житло. Якщо до «воєнного комунізму» її розмір регулював ринок, і на неї впливали площа, розташування та комфортність житла, то тепер чиновникам треба було вигадати якісь прості параметри її регулювання. Визначати її розмір для кожного будинку було складно, оскільки не вистачало фахівців, знань та досвіду, тому вирішили означити цінність певних територій. У 1923 р. місто поділили на три райони, де найдорожчим житло було у 1-му районі²⁴:

25 Нині це: на заході – обидві сторони вул. Театральної до вул. Соборної, обидві сторони вул. Пирогова до перехрестя з вул. Литвиненко-Вольгемут, на півдні – вул. Литвиненко-Вольгемут до річки Південний Буг, на сході – річкою Буг до вул. Магістратської, на півночі – обидві сторони вул. Магістратської до пров. Селянського, останнім до Бугу, по річці до Крутого узвозу. Отже, Єрусалимку, попри її розташування в самому центрі, через занедбане житло виключили з цього району, включивши до 2-го.

26 Нині це: на правому березі – від вул. Литвиненко-Вольгемут до вул. Скалецького, Єрусалимка, на лівому березі – частина Старого міста в межах вул. Славетної до площі Царина, яром до річки Буг; частина Замостя: обидві сторони проспекту Коцюбинського, вул. Батозька до вул. Стеценка, обидві сторони вул. Київської до перехрестя з вул. Стрілецькою.

27 ДАВіО, ф. Р-151, оп. 1, спр. 13, арк. 74зв-76.

1-й район. Від католицького кладовища, обидві сторони Пироговської вулиці, вул. Литвиненка до річки Буг, річкою Буг до залізного мосту і далі обидві сторони вул. Першотравневої, по Селянському пров. до Бугу, по річці Буг до Бузького узвозу і потім, охоплюючи обидві сторони вул. Дзержинського до католицького кладовища²⁵.

2-й район. Від вул. Литвиненка до вул. Клари Цеткін, від залізного мосту в межах Першотравневої вул. до Селянського пров. і рікою Буг, частина Старого міста в кордонах Сабарівської вул., яром до річки Буг до мосту, а потім коло церкви по Староміській вул. через площу Царину до Сабарівської вул., Замостя в межах від залізного мосту, обидві сторони вул. Раковського (в документі помилково – Пироговської вул.), вул. Панаса Мирного до Будьонівської вул. і потім обидві сторони вул. Франца Мерінга, до ріки Буг і залізного мосту²⁶.

3-й район. Решта території Замостя, Слов'янка, Старе місто та Дубовецька слобідка.

В основу такого поділу заклали одночасне врахування гіпотетичної якості житла, доступності до міської торгової, інженерної, транспортної та культурно-освітньої інфраструктури. Таке районування візуалізувало та ранжувало території за престижем проживання. Нині межі 1-го району відповідають найпрестижнішому району проживання в місті, а основу 2-го району складають так звані Ближнє Замостя та Ближнє Старе місто, які також вважаються зручними для мешканців.

Розмір орендної плати за торгове приміщення до «воєнного комунізму» також врегулювався ринком. Утім радянська влада, попри неп, не могла дозволити його вільний вплив. Вона прагнула контролювати комерційну нерухомість, тому запровадила поділ міської території, але вже з огляду на її торгову привабливість. У 1925 р. визначила такі райони²⁷:

У 1-му районі виокремили підрайони: 1-й охоплював праву сторону вул. Леніна від вул. Пушкіна (Леніна, 39) до 141; 2-й – праву сторону вул. Леніна, 25, 27, 29, 31, 33, 35 та від Леніна, 141 до вул. Дем'яна Бідного, а також ліву сторону вул. Леніна від вул. 9-го січня до буд. 40 (включно) з буд. 114, 116, 118, частину вул. Козицького від вул. Леніна до вежі.

До 2-го району віднесли залишок вул. Леніна, вул. Раковського до вокзалу та усі паралельні вулиці до Леніна на відстані одного кварталу.

До 3-го району – усі вулиці, паралельні та перпендикулярні до вул. Леніна, на відстані від одного кварталу.

До 4-го району – решта міських вулиць та середні крамниці Казанських рядів.

28 А. Субін-Кожевнікова, «Розвиток архітектури м. Вінниці наприкінці XIX – у першій половині XX ст.» (Дис. канд. архітектури, Нац. ун-т «Львівська політехніка», 2020), 65.

29 Мазур, Губернські міста України, 179.

30 ДАВіО, ф. Р-151. оп. 1, спр. 54, арк. 136.

Тобто ключовою стала центральна вул. Леніна (нині вул. Соборна), де були зосереджені різноманітні установи та заклади, транспортне сполучення, найщільніша забудова. Вона стала найдорожчою, а вже за мірою віддаленості від неї ціна зменшувалася. Вулиці, розташовані навіть поряд із центральним ринком (наприклад, вул. Раковського, що була головною для лівобережної частини міста), залишалися другорядними.

За комуністичною доктриною в радянському місті все мало змінитися. Риторика соціальної справедливості та революційний запал перетворення вимагали нового його бачення. На середину 1920-х рр. визріли перші його концепції, у яких міське середовище розглядалося як тло для індустріалізації та соціально-класової динаміки. Ідея планового розвитку народного господарства породила тотальне планування міського простору. На відміну від міст-флагманів радянської індустріалізації (Харків, Київ, Запоріжжя, Кривий Ріг), де радянська держава спробувала реалізувати ідею про соціалістичне місто (соцмісто) та організацію нового побуту в будинках-комунах, Вінниці не пропонувалися такі масштабні експериментальні перетворення²⁸. Керуючись загальними директивами з центру, місцеві чиновники мали самостійно вписатися в нову соціальну реальність. Містобудівне планування, раціоналізація планувальних рішень кварталів та житлового будівництва за новими вимогами комфорту і гігієни мали демонструвати поступ нового суспільства. Заради реалізації цього могли пожертвувати навіть природними, топографічними та історичними особливостями конкретних територій²⁹.

Такий фасадний образ міського простору, що мав би демонструвати успіхи радянського будівництва, постає з рішення Президії Вінницького округового виконкому 16 лютого 1927 р., яке затвердило районування Вінниці за типами зведених будівель (із доповненнями березня 1928 р. щодо 2-го району)³⁰:

1-й район: район 3- та більш поверхових будинків по вул. Леніна (від літнього саду до залізних мостів) – будинки кам'яні, служби та флігелі кам'яні;

2-й район: район 2- та більш поверхових будинків у межах таких вулиць: від залізних мостів – вул. Першотравнева до вул. Дзержинського, вул. Дзержинського до проспекту Леніна, проспект Леніна до Калічанського базару, ліва сторона вул. Пироговської до вул. Гоголя, вул. Гоголя до вул. Льва Толстого, вул. Льва Толстого до вул. Коцюбинського, вул. Коцюбинського до вул. Свердлова, вул. Свердлова ліворуч до залізних мостів і вул. Раковського до залізниці – будинки кам'яні, служби та флігелі глинобитні або глинодерев'яні, ті та інші обкладені цеглою.

У 1928 р. додали: обидві сторони вул. Котовського до міської межі, Літинського шосе (від БУПРу № 2), Малиновського, Льва Толстого, Міліційної, на лівому березі – вул. Раковського,

31 Нині магістральні вулиці: Хмельницьке шосе (кол. Літинське шосе), Пирогова (кол. Приоговська), Коцюбинського (кол. Раковського), Замостянська (кол. Троцького), Київська (кол. Мерінга), Брацлавська (кол. Пролетарська) – залишаються візитівкою міста і продовжують активно забудовуватися, а от вул. Театральна (кол. Дзержинського), Михайла Грушевського (кол. Котовського), Людвіга Малиновського, Степана Бандери (кол. Льва Толстого), Князя Володимира (кол. Міліційна) перетворилися на затишні внутрішні вулиці центральної частини міста з невеличкими вкрапленнями забудови другої половини XX – початку XXI ст.

Троцького, Мерінга (до броварні), Пролетарської (до БУПРу), по всьому фронту Замостянського базару³¹.

3-й район. Район 1- та більш поверхових будинків. Уся остання частина міста. Будинки кам'яні, глинобитні або глинодерев'яні, обкладені цеглою, служби глинобитні або глинодерев'яні, обкладені або не обкладені цеглою.

Отже, центральна вулиця мала стати основною декорацією для радянської вистави розбудови міста. Уся його центральна частина та магістральні вулиці (2-й район) мали також підтримувати успіхи забудовою. Збільшення у 1928 р. меж 2-го району свідчило про бажання розширити уявні кордони добробуту на більшу територію, ніж вважалося такою за попередньої епохи. Центр міста мав стати репрезентантом успіхів соціалізму та влади, тому тут розташували органи управління (це логічно), міліцейські та пожежні (!) частини, зосередили освітні та медичні заклади, нові комфортні багатоповерхові будинки. Економічно доцільним визнали перейти від одноповерхової до багатоповерхової забудови, з високою щільністю, що спрощувало доступ до інженерної інфраструктури.

До радянської епохи зміни оцінки простору відбувалися поступово за мірою визрівання, містяни мали час для прилаштування та осмислення. Власники земельних ділянок могли вплинути на їх вартість, профінансувавши забудову та покращення благоустрою території, вклавши додаткові кошти в комфортність будівель. Міські управлінці могли реалізувати інфраструктурний проект, переваги якого на свою користь самостійно використовували мешканці міста. Із зникнення ринкового регулювання радянські переформатування простору та рішення про вектор подальшого розвитку окремих територій штучно закріплювали їх ранг. Нині всі згадані вулиці 1-го та 2-го районів, за винятком дальніх ділянок вул. Літинське шосе, Пролетарської та Пироговської, що забудовувалися вже після Другої світової війни, є територією престижного проживання. Отже, перекроювання фізичного простору могло вплинути на його соціальний образ.

Кожного разу залежно від конкретного завдання використовували різні критерії осмислення простору. Треба визнати, що частина з них (рельєф, забудова) була складовою містобудівної логіки природного/нормального розвитку населеного пункту, якому треба освоювати нові та розвивати старі території, розбудовувати інженерну, транспортну, житлову та культурно-освітню інфраструктуру. Частина звичних критеріїв під впливом комуністичної доктрини зазнавала пертурбацій, наприклад, форма власності житла. В УСРР запровадили державну форму власності, популяризували кооперативну, муніципальну так і не розробили, а до приватної ставилися подвійно. З одного боку, ідеологія трактувала володіння

32 Хоча за 1920-ті рр. за державний кошт у Вінниці побудували лише чотири 2-поверхових будинки на 4 квартири кожний. Див.: ДАВіО, ф. Р-151, оп. 1, спр. 4, арк. 40.

33 ДАВіО, ф. Р-151, оп. 1, спр. 54, арк. 254.

34 ДАВіО, ф. Р-2625, оп. 3, спр. 2, арк. 46.

приватним будинком як ознаку приналежності власника до дрібної буржуазії, з якою треба боротися, з іншого боку, влада не мала фінансової спроможності утримувати всі приватні будинки, але деякі допомагали розв'язати житлову проблему. Будинки були джерелом додаткового податкового тиску на своїх власників, але гарантували їм певну приватність повсякденного життя, можливість мати хоч невеличку, але свою додаткову продуктову базу. З таким амбівалентним ставленням радянська влада витісняла приватну забудову на окраїни міста, натомість у центрі вимагала будувати лише багатоповерхове житло державної або кооперативної власності³².

Виникали нові критерії осмислення простору, наприклад, уявлення про те, які соціальні страти і де мають жити. З одного боку, треба надати можливість робітникам жити в центральній частині міста, а з іншого, витіснити «позбавленців» (позбавлених виборчих прав) та так звані «нетрудові елементи» з державного та кооперативного житла, зосередженого у 1-му та 2-му районах забудови. У 1928 р. цим мешканцям заборонили жити не лише в будинках місцгоспу, а й в житлових кооперативах³³. Вони вимушені були шукати приватне житло, тому міняється розселення «колишніх» у міському просторі. Яскраво це проявилось на прикладі Старого міста, особливо ближнього, відразу за мостом. Воно почало досить швидко перетворюватися із сільського та дачного передмістя в район розселення городян. От чому вже у 1930-х рр. так багато заарештованих «колишніх» проживали за адресами Старого міста. П'ятничани (приміське село, нині – мікрорайон міста) також зачепив цей процес, хоч й меншою мірою. Як наслідок, міський простір переживав переконфігурацію відповідно до нового розуміння престижності, нової осілості соціальних груп.

Водночас населення, прилаштовуючись до політичних та економічних реалій, намагалося облаштуватися в міському просторі за своїми уявленнями. Голод початку 1920-х рр. змушував містян шукати додаткових можливостей у садибах із городами. Щільний контроль за мешканцями багатоквартирних будинків також підштовхував людей до пошуку приватності в садибах, зокрема фінансово спроможні осідали в приватній забудові ближнього Старого міста та Замостя. Утім значна частина населення мала дуже малі статки, щоб обирати житло на власний смак.

Радянська влада працювала не лише з фізичним і соціальним міським простором, вона також намагалася вплинути на його уявний образ через зміну міської топонімії, прагнула його радянізувати через нову семантику топонімів. Завдяки назвам вулиць міський простір наповнювався ідеологічно вірними орієнтирами з відповідними сенсами. Оцінюючи вінницьке перейменування топонімів у грудні 1921 р.³⁴, зазначимо, що 83,5 % міських топонімів поміняли назви (106 з 127). Термінологія більшовицької риторики, імена державних,

35 Козицький Микола Григорович (1880–1920) – голова Подільського губернського революційного комітету, губернського виконкому.

36 Максимович Михайло Михайлович (1897–1919) – член Подільського губернського виконкому.

37 Едельштейн Євген Пилипович (1897–1919) – голова Подільського губернського революційного трибуналу.

38 Слинько Іван Федотович (1888–1937) – голова виконкому Подільської губернської ради та Вінницької міської ради (1924–1925).

партійних і радянських діячів, революціонерів і червоноармійців відбилися на мапі міста. На зміну іменам історичних діячів минулого прийшли нові герої. Центральний Миколаївський проспект перетворився на вул. Леніна, Петра Могили – на Свердлова, Ольгінська – на Клари Цеткін, Багратіона – на Будьонного тощо. Демонструвалася, що шануються імена місцевих діячів, які боролися та працювали поряд, тут у місті. Це були не лише ті, хто загинув (Микола Козицький³⁵, Михайло Максимович³⁶, Євген Едельштейн³⁷), а й ті, хто управляв містом (Іван Слинько³⁸). Переіменовували також вулиці, назви яких мали зв'язок із подіями: наприклад, вул. 19 лютого (на честь скасування кріпацтва у 1861 р.) – на 9 січня («Кривава неділя» 1905 р.), 17 жовтня (день ухвалення Маніфесту про удосконалення державного порядку 1905 р.) – на 7 листопада (на честь більшовицького перевороту 1917 р.). Зникли монархічні та релігійні топоніми, натомість з'явилися ідеологемні – вул. Комуністична, Пролетарська, Радянська, Інтернаціональна тощо.

Якоїсь послідовності дій у рішеннях Подільського губвиконкому не було: не вдалося простежити чіткої відповідності масштабу постаті географічному розташуванню вулиць. Лише ім'я Леніна було чітко прив'язано до центральної вулиці. Хоча прізвища Свердлова та Держинського розмістили серед центральних вулиць правої частини міста, Троцького та Раковського – лівої, але Маркса та Енгельса відправили на окраїни. Загалом багато топонімів легко було уявити на сусідніх вулицях. За допомогою радянської топонімії переозначувався міський простір як цілісність, без ранжування. Подальші перейменування вулиць мали характер актуалізації політичної ситуації в країні.

Висновки. Переформатування міського простору стало специфічним управлінським прийомом радянських чиновників. Певною мірою його обумовлювала відсутність до 1929 р. міських функціонерів, на обізнаність яких з міськими реаліями можна було б розраховувати в оперативному керуванні, натомість губернським/округовим бюрократам через їхню відстороненість від проблем міста простіше було вдатися до такої практики. Спочатку пануючим був функціональний підхід до переформатування, згодом до нього додався соціально-функціональний. Робота з фізичним середовищем була природною і часто обумовлювалася нормальною логікою розвитку міста, утім вплив на соціальний та уявний його образ був результатом дій чиновників із реалізації директив центральної влади. Практика втручання у фізичний простір заради виконання конкретних політичних (боротьба з «колишніми»), соціальних (соціальна справедливість) або економічних (квартплата, оренда) завдань врешті-решт приводила до змін у його соціальному та уявному проявах. Як наслідок, різноманітні переформатування міського простору врешті-решт сприяли його радянзації.

Можна припустити, що те, що народжувалося як рішення поточних проблем, добре лягло в ідею планового господарювання, але така теза потребує ще подальшого вивчення.

REFERENCES

- Borysenko, M. *Zhytlo i pobut miskoho naselennia Ukrainy u 20–30 rokakh XX stolittia*. Kyiv: Stylos, 2009.
- Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti, f. R-151, op. 1, spr. 4.
- Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti, f. R-151, op. 1, spr. 13.
- Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti, f. R-151, op. 1, spr. 54.
- Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti, f. R-256, op. 1, spr. 25.
- Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti, f. R-2625, op. 3, spr. 2.
- Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti, f. R-2821, op. 1, spr. 3.
- Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti, f. R-40, op. 1, spr. 714.
- Hohokhiia, N. “Ukrainskeadianske misto 1929–1938 rr.: istoriko-sotsialnyi analiz”. Dys. kand. ist. nauk, Luhanskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet im. Tarasa Shevchenka, 2003.
- “Kolodtsyi obschestvennogo polzovaniya g. Vinnitsyi”, *Byulleten Podolskogo gubernskogo statisticheskogo byuro* 5 (1921): 6.
- Liubavskiy, R. *Povsiakdenne zhyttia robitnykiv Kharkova v 1920-ti – na pochatku 1930-kh roktiv*. Kharkiv: Rarytety, 2016.
- Materialy do vidchytu pro diialnist Vinnytskoi miskoi rady VIII-ho sklykannia z zhovtnia 1928 roku do zhovtnia 1930 r. Vinnytsia, 1930.
- Materiialy do vidchytu Vinnytskoho okruhovoho vykonavchoho komitetu IX okruhovomu zizdovi rad Vinnychchyny. Vinnytsia, 1927.
- Mazur, Inna. *Hubernski mista Ukrainy: sotsialno-ekonomichnyi, suspilno-politychnyi ta etno-demohrafichni aspekty (persha polovyna 1920-kh roktiv)*. Vinnytsia, 2016.
- Misto: istoriia, kultura, suspilstvo 2 (2017) DOI: <https://doi.org/10.15407/mics2017.02>
- “Oholoshennia”, *Visti*, Liutyi 6, 1921.
- Portnova, T. “Ukrainski mista Rosiiskoi imperii seredyny XIX – pochatku XX stolit v svitli modernizatsiinoi teorii”. <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/242-tetiana-portnova-ukrainski-mista-rosiiskoi-imperii-seredyny-khikh-pochatku-khkh-stolit-v-svitli-modernizatsiinoi-teorii>.

Sobranie uzakoneniy i rasporyazheniy raboche-krestyanskogo pravitelstva USSR 51-52(1927): 214-22.

Subin-Kozhevnikova, A. "Rozvytok arkhitektury m. Vinnytsi naprykintsi XIX – u pershii polovyni XX st.". Dys. kand. arkhitektury, Natsionalnyi universytet "Lvivska politehnika", 2020.

Trukhmanova, S. *Sotsiokulturni ta politychni protsesy u mistakh Skhidnoho Podillia u 1920-kh – na pochatku 1930-kh rr.* Vinnytsia, 2016.

Zvit Vinnytskoi miskoi rady robitnychykh, selianskykh ta chervonoarmiyskykh deputativ z 1 kvitnia 1929 – 1 kvitnia 1930 r. Vinnytsia, 1930.

Tetiana Karoieva

RESHAPING URBAN SPACE AS A MANAGEMENT STRATEGY OF SOVIET OFFICIALS IN THE 1920s (the Vinnytsia case)

With the establishment of Soviet power, the transformation of urban settlements, deemed essential for Sovietizing society, was mandated by communist doctrine. The complexity of the situation stemmed from the fact that urban issues had never been developed by Marxist theorists before, so Soviet functionaries had to invent ways to manage cities on the fly. In the absence of city executive committees, power was vested in provincial/district executive committee officials who relied on simple decision-making tools, constrained by limited time and experience. Reshaping urban space to meet various criteria tailored to specific objectives proved advantageous. The concept of "urban space" encompasses its physical manifestation (territory, buildings, engineering, and transport infrastructure), social manifestation (practices of creating and using physical space, a distinctive urban lifestyle, and social relations), and imaginary manifestation (the image of the city). Prior to the revolution, the understanding of urban space was guided by a functional approach rooted in historical and cultural traditions, whereas the socio-functional viewpoint became predominant under the Soviet government. Extensive reshaping of urban space led to its Sovietization (mainly in its social and imaginary manifestations). This managerial practice is exemplified by Vinnytsia, a city not subjected to the intense experimental pressure experienced by the flagship cities of Soviet industrialization.

Keywords: city, urban space, urbanisation, Soviet system of management, Sovietization, Vinnytsia.